

CONVERSAR AMB SANTIAGO ALBA RICO

Pau Llonch

22/05/2009

www.tocatspelraastre.blogspot.com

Aquí us deixo l'entrevista completa que l'altra dia vaig tenir el plaer de fer al filòsof Santiago Alba Rico. Com que el què sortirà a la Directa serà la versió reduïda de la mateixa, he decidit publicar-la aquí, en petit comitè, per qui vulgui fer una lectura d'aquestes sis pàgines íntegrament. És molt interessant en molts aspectes, però totes les reflexions al voltant de la necessitat d'establir un cert conservadorisme en termes antropològics a les nostres propostes polítiques, un cert puritanisme com a contraposició al mecanisme de reproducció capitalista basat en l'augment indefinit de les llibertats ("la libertad del hambre"...) o la seva posició en front les properes eleccions europees configuren un corpus discursiu que no es pot deixar perdre.

Si al seu dia ja vaig tenir el plaer de rellegir "Dejar de pensar" per ressenyar-lo, ara em costa de transmetre fins a quin punt l'aportació que aquest gran home, durant els dos dies que vaig tenir el plaer d'escoltar-lo, m'ha descol·locat en algunes coses i m'ha reafirmat en la majoria d'altres. Sense més, aquí ho teniu. Aquests dies miraré de posar al dia totes les coses relatives al nostre projecte atversari que no he tingut ganes d'explicar fins ara, guapos i guapes!

T'has mostrat especialment pessimista en relació a la possibilitat que s'estableixin subjectes col·lectius revolucionaris aquí al vell continent...

Bé, és un problema que no té ja a veure senzillament amb procediments de control, repressius o de manipulació dels mitjans de comunicació sinó amb processos materials d'erosió del què són els vincles antropològics més bàsics. Ja no solament els vincles polítics sinó les condicions mateixes que fan possible que després s'esdevinguin els vincles polítics. Aquests vincles antropològics s'han vist minuciosament destruïts al llarg de les últimes dècades per un capitalisme que ja no configura els seus subjectes als llocs de treball com deia Gramsci. Ell deia que la fàbrica era el lloc de l'hegemonia i quan parla del taylorisme o del fordisme (de la racionalització que s'introdueix ens els processos laborals) ell considera que la fàbrica és el lloc de constitució d'hegemonia i per tant també de contrahegemonia. Ara aquest seria més aviat el centre comercial com a emblema d'una determinada manera d'abordar la realitat, d'interioritzar síntesis d'abordatge de la realitat. Pensem, per exemple, fins a quin punt és cert que fa uns dies un periodista italià de "Il Manifesto", aquest diari lligat a les restes del comunisme italià, va publicar un extensíssim reportatge sobre el consum de drogues a les fàbriques, a la indústria italiana. I va observar una cosa curiosa: les fàbriques s'han convertit al seu temps també en supermercats, en centres de consum, ja no són tan sols lloc només de treball. Llocs on circula la droga i fins i tot d'on surt la droga que es distribueix després pels pobles veïns. Llocs on pots comprar un cotxe, un Ipod... La fàbrica ja no és un espai on un va a construir el seu projecte vital. Abans si un no tenia perspectives polítiques en qualsevol cas la fàbrica formava part d'un projecte vital que et permetia, jo què sé, casar-te, tenir fills, etc. I al mateix temps, evidentment, era el lloc on un es polititzava; l'educació sentimental, l'educació política del subjecte es produïa al lloc de treball. Avui la major part dels joves que segueixen treballant en fàbriques hi va per poder seguir consumint, no

importa el què. La cocaïna per exemple, que en l'exemple italià d'abans arriba al 50% dels treballadors de les fàbriques (i no ja com explicava Engels a principis del S.XIX quan parlava de la situació dels obrers a Anglaterra, que utilitzaven l'alcohol i altres estimulants per suportar les dures jornades laborals, sinó com a part integrant de l'univers del què es procedeix) motiu pel qual es treballa per poder consumir i no a la inversa. El mercat és doncs el principal generador d'hegemonia. Això ho explicava molt bé Pier Pablo Passolini als anys setanta quan deia llavors que el què no havia aconseguit Mussolini en vint-i-tants anys de dictadura feixista ho havia aconseguit l'hedonisme de masses o capitalisme de consum en molt poc temps. El feixisme mai va aconseguir centralitzar i homogeneïtzar la cultura; encara que existís un acatament formal, no existia una interiorització del missatge feixista. Els obrers i els camperols conservaven les seves cultures de resistència i tot això ha desaparegut en pocs anys. I també diu una cosa que té a veure amb el pessimisme del que jo parlava ahir i que és molt inquietant: "El nou hedonisme de masses, el nou consum tecnològic és incompatible amb el marxisme humanista". És així de contundent. Parla en el seu temps bàsicament de la televisió, que tingué aquest efecte homogeneïtzador i dissolvent de les cultures de resistència, de les cultures materials dels barris i del camp. Però clar, actualment això es pot estendre a moltes tecnologies la implantació de les quals, en comparació amb els anys setanta, s'ha accelerat vertiginosament. Per tant, aquesta descomposició del subjecte col·lectiu té a veure amb processos materials associats a la mercantilització general de l'existència i a l'acceleració de la renovació de les mercaderies. I de les mercaderies visuals, que és un concepte en el qual no s'insisteix suficientment al meu entendre. En una societat que no distingeix entre les coses de menjar, les coses a utilitzar i les coses de mirar, el propi consum d'imatges és només una extensió del procés digestiu. Estem ininterrompudament consumint imatges, consumint simulacres, dobles de les coses que es converteixen per un procés pervers en els originals als que tots aspirem. Estem envoltats de veritables còpies, com eidos platònics, que han acabat per reemplaçar completament la realitat mitjançant un format que és espontàniament nihilista: mirem el món com ho fan els pilots d'un bombarder, que només miren les coses per destruir-les i al mateix temps que ho fan. És una mica això, encendre la televisió, encendre l'ordinador, escriure un missatge al mòbil, passejar-se per un aeroport envoltats de pantalles enceses, tot això contribueix igualment a aquest confinament de l'individu en un aparell digestiu totalitari en el context del qual no podem mirar, si no és per despullar d'existència el què mirem. En aquest sentit, és difícil pensar en un món així i pensar al mateix temps en compassió, en solidaritat, en compromís... són coses que estan radicalment i material excloses de l'horitzó...

Però, sense ànim de provocar, si "Nada que pensar" és un crit antipostmodern dirigit als que es van vendre a la transició i van abandonar el marxisme, aquest discurs tant pessimista i radical epistemològicament que considera que la imatge ha exorcitzat la realitat, que s'ha abolit el temps i l'espai... no vé a reproduir un discurs postmodern?

No el reproduceix sinó que el denuncia allà on ha donat varies voltes de rosca, allà on ha suposat una descomposició de la raó a partir dels propis processos immanents de la raó, que és una mica el què pretén el discurs postmodern. Ha arribat un punt en el què s'ha produït un tancament categorial que s'ha d'assumir per denunciar-lo. S'ha d'assumir perquè si no, no tenim clar que l'enemic ja no és (malgrat segueixi manifestant-se) una policia repressiva o un estat que il·legalitza partits i que segueix torturant a les presons o detenint a joves militants antiglobalització a tot el món sinó noves formes de dominació

que són les que configuren el subjecte. La repressió s'encarrega més aviat de neutralitzar, de combatre els residus resistents. Si algú es resisteix a ser configurat per aquests processos materials, llavors sí que es converteix en un terrorista contra el qual s'apliquen tota una bateria de mesures repressives i legals. Però bé, és important veure que tots aquests processos materials del capitalisme, del què s'anomena la societat hiperindustrial, són decisius a l'hora de construir nociutadans enfrontats entre ells. En relació al segon aspecte, és veritat, a mi em preocupa molt que al final ens tanquem, jo el primer, en discursos desmobilitzadors, perquè el pessimisme pot ser-ho molt. La por i l'alarma mai se sap com gestionar-les perquè poden tenir els dos efectes: sacsejada o indiferència. Però crec, primerament, que s'ha de recordar una cosa que pot ser molt poc estimulant, en relació al context europeu, però també és un exercici de modèstia que crec que ens convé fer des d'Europa entendre que la corrent principal de la història no passa pel vell continent: On estan els dos centres de decisió dels destins de la humanitat en aquests moments? En dos llocs: el món àrab, on jo diria que s'està jugant la supervivència material de la humanitat, on hi ha una resistència antiimperialista (desgraciadament no d'esquerres) i l'altre, Amèrica Llatina, on sí que estan succeint coses que animen a l'esperança. Jo crec que s'ha d'aprendre molt del què estan fent a una banda i a l'altra i no deixar de fer coses aquí. Hem passat moltes vegades durant la Història per períodes d'immersió com aquests. Aquí penso que el què és bàsic en aquests moments és el què fa la gent jove com vosaltres a molts llocs: recuperar les condicions antropològiques de la resistència. Estem gairebé al zero, com si ens haguessin arrancat els boscos, les herbes, l'humus mateix i estiguéssim en el terreny pelat, completament nu. Llavors el què hem de fer és treballar sabent que el temps prem però que en qualsevol cas això necessita temps i treball per recuperar les condicions antropològiques de l'articulació de nous subjectes, recordant que no s'han de confondre les condicions amb les solucions; la solució a l'existència de Repsol, Exxon, Roche o Monsanto no pot ser que quatre amics es reuneixin en un bar a fer un seminari sobre Marx i a beure's unes canyes, però la possibilitat a llarg plaç d'acabar amb aquests enormes enemics té a veure amb el fet de fer-ho, de recuperar els espais, els cossos, de fer-los convergir en un mateix lloc, de fer-los discutir. És el treball que toca ara: restablir gairebé des de zero les condicions antropològiques que llavors permeten l'articulació de la resposta. I això penso que s'està fent i que s'ha entès bé des de alguns espais de l'esquerra a l'estat espanyol. Entendre que ja no podem comptar amb partits amb representació parlamentària dels que es pugui esperar res i que s'ha de treballar des d'avall. Hi ha paraules perilloses que els que provenim d'una tradició sòlida, marxista, institucionalista utilitzem i que fan una mica de por a alguns, com la paraula comunitat.

En relació a això, ahir deies que el programa polític ha de ser conservador en el terreny antropològic, reformista en l'institucional i revolucionari en l'econòmic. Creus que els moviments socials europeus postmur responen a aquestes característiques? La nova explotació massiva de la tecnologia, amb l'ús brutal de les noves xarxes socials d'internet, s'adequa al concepte de conservadorisme antropològic que defenses?

Jo crec que no. No s'està fent i per diversos motius. M'agradaria distingir primer entre l'esquerra líquida, negrista, enfocada més aviat al desig, la multitud, l'espontaneïtat, que insisteix efectivament en el caràcter emancipador de tots els processos tecnològics que acompanyen el capitalisme, i una altra més sòlida, més aviat institucionalista de la qual jo formo part però que segueix en alguns aspectes també enganxada a tradicions que s'han demostrat fracassades. Aquestes dues posicions estan molt acantonades en discursos

poc oberts. Primerament, per què conservadors en terreny antropològic? Bé, doncs en això sí que penso que comencem està força d'acord aquestes dues esquerres. Després de dècades en les quals l'esquerra marxista es va limitar a replicar i fins i tot a accelerar els conceptes desenvolupistes i productivistes del capitalisme penso que ara això ja ho hem superat i entenem que és una concepció que condueix a un suïcidi global. Així doncs, en aquest aspecte, hi ha acord. Hem de canviar de model energètic, però també recuperar models de relació bàsics que tenen a veure amb els cossos, amb la reterritorialització de les resistències, i és en els aspectes vinculats a aquest darrer aspecte on pot haver-hi algunes discrepàncies entre líquids i sòlids, però en termes generals hi ha acord. Llavors, reformistes en el terreny institucional: Per una banda hi ha tota una tradició marxista que ha interpretat, erròniament al meu entendre, que la democràcia és tan sols una trampa estesa pel capitalisme, que l'enemic no era només el capitalisme i els seus aparells de producció sinó també les mal anomenades superestructures especulars que reflectien i reforçaven la subjecció capitalista. Jo penso que és un error i per això parlo de reformisme en el terreny institucional. Gramsci ja va entendre molt bé que la democràcia, la idea del dret, el vot universal, la sanitat i l'escola pública, la separació de poders, són conquestes obreres i camperoles que han costat molts morts. No tenim més que dues alternatives: o la voluntat o la llei. O ens sotmetem a la voluntat d'altri, confiant que sigui una bona voluntat o ens sotmetem a la llei. Naturalment, reivindicant la llei com allò que els homes i les dones s'han donat a si mateixos quan estan tranquils, recordant la idea de Voltaire. Està tranquil és molt difícil, però per això es fan constitucions, que són decisions que tenen a veure amb allò que tots compartim i que volem no haver d'estat rediscutint constantment. Democràcia no és que una assemblea d'Atenes discuteixi sobre si s'han d'esclavitzar a totes les dones i nens de l'illa de Mitilene que acaben de conquerir en les guerres del Peleponès. Democràcia consisteix en què això no es pugui votar i per això existeix una constitució que ha decidit sempre ja que hi ha coses que estan fora de discussió. Aquí veiem que no es pot tocar la constitució per decidir que els pobles de la península poden autodeterminar-se però que hi ha un crim terrible d'un nòvio que ha matat la seva xicota i sí que s'exerceixen pressions per reestablir la pena de mort. Com que hi ha molt dolor i tots ens hi solidaritzem... Doncs no, això és com concebre la democràcia en termes plebiscitaris directes, com al circ romà. No és cert doncs, que les lleis les fan els rics per dominar-nos millor, les lleis els les hem arrancat als poderosos i el què fan ells llavors és esquivar-les, violar-les, prevaricar, etc. Però no se'ls pot retreure res a les lleis ni a la democràcia. Això seria tan absurd com culpar als deu manaments el què hi hagi robatoris a mà armada. Això no s'acaba de comprendre bé. Però, per exemple, una de les grans virtuts del què està passant a Amèrica Llatina és precisament que s'ha apostat, sí, pel socialisme, però amb democràcia. I crec que hi ha tot un debat que afortunadament s'ha traslladat a l'estat espanyol i que a més a més on més i millor s'ha desenvolupat és a Catalunya (especialment des de l'espai Marx) quan s'ha reivindicat aquesta tradició republicana que associaria democràcia amb socialisme. I tercer, revolucionaris en el terreny econòmic: Jo penso que en això sí que ens hem de posar d'acord, no tant en el supòsit mateix compartit que el capitalisme és irreformable (precisament s'ha de fer una revolució per poder tots descansar i tornar-nos reformistes), si no en com funcionaria això que ara comença a anomenar-se el socialisme del S.XXI sense que ningú li hagi donat un contingut concret (formes de propietat, la divisió del treball, l'accés als mitjans tan de producció com d'informació...)

Per què consideres que la societat capitalista és la primera societat primitiva de la història?

És curiós perquè es parla de societat de consum com si fos quelcom desitjable quan hi ha una contradicció en els termes, entre societat i consum. Consum és el graó animal de l'ésser humà, un esclavatge biològic de l'ésser humà. Sí, necessitem consumir per renovar les nostres forces vitals. Això és el què fan bàsicament els animals. Una societat per tant que és només de consum és la més biològica i primitiva que podem imaginar, que dedica tots i cada un dels instants, dels gestos, dels esdeveniments exclusivament a reproduir-se biològicament. Una societat que no distingeix entre les coses de menjar, d'usar i de mirar perquè se les menja totes indistintament, ja sigui la carn o les catedrals o els paisatges és de pura subsistència. I contràriament al què es pensava no hi ha hagut mai cap societat tant primitiva com perquè sigui considerada de pura subsistència. I quina és la trampa mortal d'això? (i això té a veure amb la primera pregunta, amb el pessimisme i la destrucció dels processos de construcció de subjectes col·lectius) La trampa és que el capitalisme es reproduïx en base a augmentar les llibertats. És a dir, no és com a l'Antic Règim, un model en el què sigui prioritària la repressió, a la qual s'hagi d'obligar als esclaus a cop de fuet a anar a les plantacions. Formalment està molt ben estructurat mitjançant allò que s'anomena contracte, segons el qual si un decideix obviar el despertador per anar a la feina pot fer-ho, només passar a ser un aturat que és quelcom pitjor en una societat capitalista que ser explotat per un empresari. Per tant, en aquest aspecte no hi ha cap element repressiu. Però per altra banda, en l'àmbit no de la producció sinó del consum, el què ha fet el capitalisme és lligar els subjectes com a funcions de reproducció del sistema mitjançant l'augment permanent de les llibertats. És el sistema més tolerant del món: tolera al mateix temps el vegetarianisme i el canibalisme, el racisme i l'antiracisme, el pacifisme i la violència. Això ho explicava molt bé Günter Andersen a "Hombres sin mundo" quan deia que la característica del consum mercantil és que tots ho acceptem tot a condició algú ofereixi diners per comprar-ho al mercat. Ho veiem amb mostres de perversió i nihilisme com que hi hagi dones que subhastin la seva virginitat per internet o que es venguin residus corporals d'actors i actrius. L'existència es redueix precisament al mercat. El què no es pot vendre és residual i per tant immoral. Tot el què adquireix existència l'adquireix només en el mercat i en la mesura que l'adquireix és moral i legítim. I atemptar contra el caràcter mercantil de les coses és atemptar contra la tolerància i la llibertat i en definitiva contra l'existència mateixa dels objectes. La particularitat, doncs, del capitalisme és que es reproduïx en base a augmentar les llibertats. En front d'això què fas? I això és una cosa que l'esquerra s'ha de plantejar. L'esquerra ha de reivindicar un cert puritanisme, una certa repressió. Perquè vivim en el sistema més repressiu que hi ha, perquè la llibertat bàsica que ha portat és la llibertat de la gana, la llibertat de tenir sempre gana. I això és, si ho portem al camp del psicoanàlisi, és com si hagués triomfat l'"allò" sobre el "superjo". La cultura en la civilització bàsicament consisteix en la repressió de l'"allò". Hem de plantejar-nos una mica la batalla en aquests termes. Fidel és un exemple molt clar d'algú que sempre ha entès perfectament el caràcter necessàriament purità de les esquerres emancipadores. Perquè destruir és molt bonic, és bellíssim, mantenir les ciutats en un etern migdia amb un malbaratament llumínic increïble, és meravellós. Canviar de mòbil cada tres mesos encara que això costi la vida a milions de persones al Congo que estan a milers de quilòmetres d'aquí doncs també. Llavors el què es tracta és de convèncer als humans que conservar és no solament més útil sinó més bonic. I quan Fidel, en aquell famós discurs de 2007 a la universitat es passa hores explicant com s'han de canviar les bombetes i quants diners s'estalvien, la gent pensa "ja està aquest vell desvariant amb el tic estalviador..." És un discurs que al nostre món, a Europa, no és ben vist, és menystingut. Estem acostumats a la destrucció generalitzada que acompanya la obsolescència

programada i simbòlica. És l'apocalipsi permanent ofert com la cosa més desitjable i bonica del món. L'"allò" triomfant. I front l'"allò" s'ha de recordar a Fidel, perquè la supervivència del planeta està en joc. Però com pots convèncer a la gent d'això? A Europa estem cometent l'atemptat suïcida més gran de la història, que no és el de les Torres Bessones, és senzillament anar al Carrefour a fer la compra. I suïcidat-se amb xocolatines, hamburgueses i mòbils és tant plaent! El perill és aquest i ho veiem també a Cuba: hi ha una fractura generacional i els joves en aquests moments perceben com a retòric i moralista el discurs de la revolució. Clar, posa't tu a predicar puritanisme no consumista i austeritat a joves que volen deixar-se explotar tres mesos en una fàbrica per poder comprar-se el què sigui.

Has parlat dels artefactes no comunistes. Has arribat a alguna conclusió en relació al què s'ha de fer amb determinats objectes propis del procés tecnològic accelerat que semblen incompatibles amb l'humanisme marxista?

El què em preocupen són, en primer lloc, unes concepcions molt interioritzades en el discurs de l'esquerra, fins i tot en el discurs il·lustrat marxista original: que el desenvolupament de les forces productives portarà en si mateix a l'alliberament i la concepció de la tecnologia com a espontàniament emancipadora. Res és neutral, al contrari del què han pretès moltes persones d'esquerra, ni la tècnica ni la tecnologia ho són. Res que s'introdueix en aquest món és neutral, des d'una carícia, un cendrer... tenen la capacitat de modificar el món, encara que sigui mínimament. Perquè cap objecte és només el colofó d'un procés immanent, sinó que s'introdueix en un món exterior en el qual hi ha interseccions. Si tu introdueixes un martell en una societat que no en té, el martell mateix (encara que no introdueixis els processos de producció que t'han permès disposar d'aquest martell) genera canvis. Si introdueixes, per tant, ordinadors amb connexió a internet, mòbils, televisors, ja no t'explico. Aquests elements només permeten un determinat espectre d'usos i que imposen certes formes d'utilitzar-los. Un martell no serveix per cosir un botó i imposa certs gestos (puny tancat, doblegar el braç, posició corporal, imprimir una certa força...) I un martell és una eina que com a tal ens deixa encara un grau de llibertat força gran. Un pot utilitzar-lo o no. Si un ha de clavar un clau agraeix molt tenir un martell, però si no ho ha de fer el martell no genera per si sol la necessitat d'anar clavant claus allà on hom no necessita fer-ho. Amb l'ordinador no passa això. La nova tecnologia no constitueix eines sinó òrgans, i és molt difícil aixecar-se pel matí i dir "avui intentaré viure sense el meu fetge o el meu cor". Davant d'ells tenim molt poca llibertat, i això no és una qüestió menor. Per què un llibre com a tal no ha esgotat les seves prestacions i les seves potencialitats? (Estem demanant al món que s'habitui a navegar per internet quan la majoria de la humanitat no sap encara llegir...) Per què s'ha de continuar reivindicant la lectura encara sembli una tasca heroica i inútil? Perquè ens permet una major llibertat. I s'ha de mesurar la llibertat per la mandra que generen les coses. És a dir, en front d'un llibre, com davant d'un martell, un ha de decidir si l'obre o no, si l'usa o no l'usa. Davant la televisió, l'ordinador, el telèfon mòbil, gairebé no hi ha marge d'elecció. Jo no he vist a ningú que hagi de promoure l'ús d'internet o la televisió com passa amb la lectura. Fixeu-vos si és cert que fa un any vaig estar fent una conferència per bibliotecaris i abans de la intervenció va parlar un noi lligat a una fundació governamental que deia que, al contrari del què es creu, a l'estat espanyol es llegeix molt. Davant de la perplexitat de l'audiència, el noi va afirmar que es considerava un lector habitual aquell que llegeix dos llibres l'any. Jo li vaig preguntar si ell consideraria un espectador habitual de televisió aquell que l'encengués dues vegades l'any. O dues per setmana. I el mateix amb internet. Això demostra clarament fins a quin punt és diferent l'ús d'una eina i un òrgan. Una televisió apagada és una expressió de violència infinita.

Això també ho explicava bé Günter Anders als anys cinquanta; de forma absolutament precursora va escriure un llibre de títol "l'obsolescència de l'home", i la primera part està destinada a la televisió i vé a dir: "Deixem-nos de tonteries, davant la televisió un no és lliure". Hom dirà, bé, un pot encendre-la i apagar-la. Doncs no. Quan un ha introduït un aparell de televisió a casa seva ja no és lliure de decidir entre aquestes dues opcions, perquè una pantalla apagada és d'una enorme violència. Apagar una televisió és com prendre la decisió de practicar l'eutanàsia a un ésser estimat. Adonem-nos que la televisió està emetent les 24 hores del dia, és un flux vital, és com el monitor d'un cor que batega. I això és una batalla perduda, així que com a mínim pensem que significa col·locar suports com aquests a les nostres vides. Suposa assumir la simultaneïtat en front la successió, assumir la infinitat potencial davant la finitud que caracteritza el cervell i el cos humà...

Has participat darrerament en un debat encès en relació a les properes eleccions europees. Pots concretar-nos la teva opinió al respecte?

La meva posició és de moltíssima perplexitat. No crec que tingui res més a afegir al que vosaltres mateixos penseu. Jo no he sigut mai militant de cap partit, visc a Tunísia i des d'allà contemplo sempre amb una certa pesadesa, degut a la meva vinculació a diferents partits i sectors de l'esquerra de l'estat espanyol, el grau de divisió que existeix. Per una banda opino que Izquierda Unida no és refundable, que millor seria fins i tot que perdés la mínima representació institucional que té. I el malestar en relació a les eleccions té a veure amb que de sobte es presentin varies formacions a les quals m'agradaria votar, els programes de les quals pràcticament coincideixen i assumeixo i els candidats de les quals conec i admiro per igual. Així que em sento com el burro de Buridán, davant de dues o tres forces i paralitzat. Jo crec que això és una senyal també de fins a quin punt la corrent central de la història no passa per Europa. Quant menys poder té la esquerra, quant més té en joc, més divisió hi ha. I llavors passem immediatament de Marx a Freud, perquè el què està en joc no són els programes sinó quotes de poder mínim, ambicions personals...